

КЕРАМІЧНІ СВІТИЛЬНИКИ КИЄВА

М. С. Сергеева

У роботі розглядаються різні типи керамічних давньоруських світильників, їх датування, походження і подальша еволюція.

Керамічні освітлювальні прилади посідали значне місце серед продукції давньоруських гончарів. Численні різновиди світильників відомі на всій території Київської Русі, багато знахідок походить з території Київщини і особливо самого Києва.

Ця категорія археологічного матеріалу неодноразово привертала увагу дослідників. Уперше київські світильники у вигляді подвійних блюдець на ніжці опублікував ще І. Хойновський, який, однак, вважав їх за ритуальні посудини¹. 1912 р. під час спостережень за земляними роботами по вул. Рейтарській А. Д. Ертель знайшов керамічний посуд, який складався з низького широкого келиха на товстому дещі, посередині його були насаджені обідці-блюдця. На думку дослідника, такий посуд міг бути чарками або свічниками². Отже, було поставлено питання про використання керамічних освітлювальних приладів у Києві. Про поширення керамічних світильників у Київській Русі писав М. М. Воронін, Б. О. Рибаків згадував їх серед продукції давньоруських гончарів³. Світильникам також приділяв увагу М. К. Каргер⁴. Проте спеціально керамічні освітлювальні прилади досліджувались нечасто. Згадаємо роботи Р. І. Виезжева і Н. П. Петасюк, присвячені окремим типам світильників, а також статтю Г. Г. Мезенцевої, де зроблено спробу узагальнити всі наявні на той час матеріали⁵.

Розкопки останніх десятиліть у Києві виявили кілька сотень світильників різних типів. Проте лише невелика частка з них запроваджена до наукового обігу. Сьогодні ще відсутня систематизація цієї категорії знахідок, не розроблена їх типологія. У праці, що підбиває підсумки досліджень Києва 70-х — початку 80-х років, розглянуто тільки два типи освітлювальних приладів: керамічні свічники та двоярусні світильники⁶. Тим часом нові дані не тільки дозволяють суттєво доповнити те, що сказано раніше, але й переглянути деякі усталені уявлення з цього питання. Вирішенню означених завдань і присвячена ця стаття.

Специфіка використання олійних світильників зумовила їхню форму, яка відповідає функціональному призначенню таких приладів. Це повинна бути мисочка для олії та гноту. Проте вона могла оформлюватись різним чином. У давньоруські часи в Києві існувало кілька різновидів світильників.

Найпростіший тип олійного світильника — це звичайна мисочка або горщикоподібна посудина (рис. 1, 1—6). Побутували два варіанти таких світильників: з отворами по тулубу і без них.

Всі мисочки з отворами по тулубу безумовно є світильниками. Вони мали діаметр вінець 8—12 і висоту 6—7 см, іноді з одного боку була ручка, яка дозволяла переносити світильник. Отвори діаметром 4—7 мм розташовувались в 1—2 ряди по тулубу, іноді у три ряди, в останньому випадку світильник здавався майже ажурним⁷. Отвори іноді робились по сирій глині, але частіше їх просвердлювали на готовому виробі. Це наводить на думку, що світильники цього типу не завжди виготовлялись спеціально, їх могли виробляти із звичайних невеликих посудинок.

Світильники-мисочки з отворами — один з найраніших типів, вони зустрічаються вже в комплексах, датованих принаймні першою половиною XI ст. — у Києві, а також Білій Церкві, Вишгороді⁸, побутують протягом всього давньоруського часу.

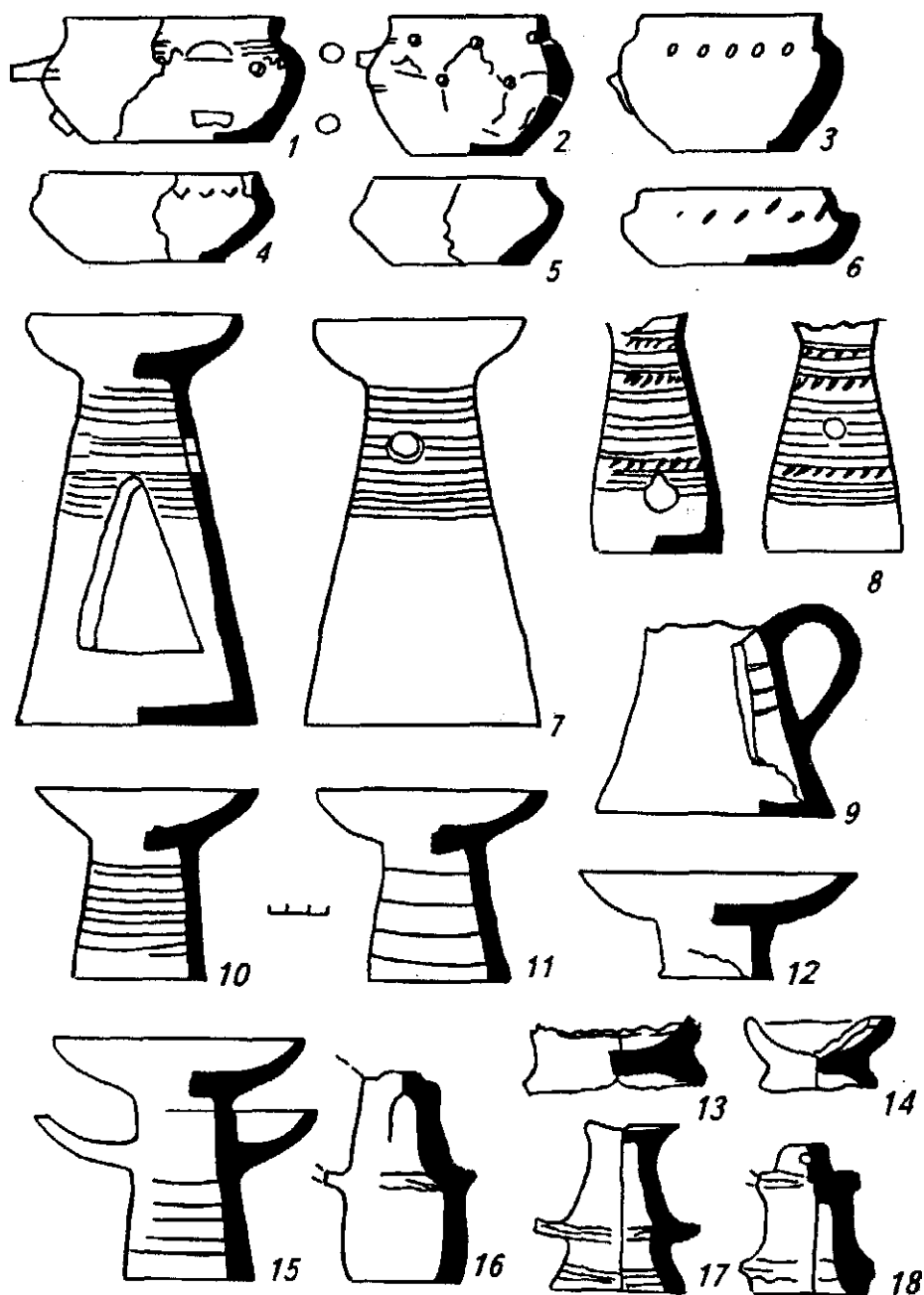

Рис. 1. Основні типи світильників XI—XIII ст. з Києва.

Інший різновид світильників-мисочок — посудини аналогічні за розмірами, але без отворів. Їх можна інтерпретувати як столовий посуд, але наявність на багатьох з них нагару уздовж вінець дає можливість принаймні частину з них пов'язувати з освітлювальними приладами. Вперше на цей посуд звернув увагу Р. І. Висезев, який визначив як світильники невеличкі гострореберні мисочки, знайдені у Городську⁹. Київські світильники цього ж типу різноманітніші за формою: вони мають гострореберний або округлий тулуб, іноді ручку.

За технікою виготовлення обидва види світильників-мисочок аналогічні звичайному посуду. Це ж можна сказати про їхню орнаментацию. Найхарак-

терніший декор такого світильника — ряд вдавлень або прокреслені лінії і хвилі, іноді комбіновані варіанти.

Різновидом світильників-посудин могли бути ті, що мали вигляд закритого горщика. Вони поодинокі. Один з таких світильників походить з «Міста Ярослава» в Києві, де він пов'язується з комплексом житла священика та невеликої церкви¹⁰. Не виключено, що цей світильник мав культове призначення і функціонував як лампада. На його незвичайні функції вказують залишки нафти, яка навряд чи застосовувалась для освітлення у побуті рядових мешканців міста. Аналогічний світильник походить з Комарівки, ще один — з Іван Гори¹¹. Загалом, можна відзначити, що така форма не характерна для давньоруських побутових світильників.

Світильники-мисочки побутують протягом усього давньоруського періоду, проте вже з другої половини XI ст. все більше місце починають посідати інші типи олійних світильників, для яких характерна висока порожниста ніжка. Такі світильники (люстри) могли бути одноярусними (рис. 1, 10—12; 2, 5—7) і двоярусними, коли у середній частині ніжки прикріплювалось додаткове блюдце (рис. 1, 15—18; 2, 2).

Близькими до люстронів були світильники закритого типу, так звані ліхтарі, які замість порожнистої ніжки мали резервуар конічної форми, в якому робилось трикутне або округле віконце для гноту або свічки (рис. 1, 7—9; 2, 3, 4, 9—13). З протилежного боку в тулубі закритого світильника розташовувався невеликий отвір для тяги повітря. Згори ці світильники часто мали блюдце, яке дозволяло використовувати їх як звичайні одноярусні люстри. Цей тип світильників виділив Б. О. Рибак. М. К. Каргер відзначив знахідки «ліхтарів» у Києві, але він вважав їх за рідкісний тип¹². За останніми матеріалами досліджень Києва це не відповідає дійсності. Закриті світильники тут переважають вже в XI — початку XII ст. Більшість світильників збереглася фрагментарно, тому не завжди можна відділити їх від звичайних одноярусних, але серед фрагментів, що піддаються визначенню, більшість світильників закритого типу. Загалом обидва типи на рубежі XI—XII ст. становлять майже 80% київських світильників. Далі їхня питома вага знижується, але вони залишаються у побуті протягом XII—XIII ст., а також вживаються пізніше.

Закриті світильники різноманітні за формою і розмірами. Вони мають тулуб конічної форми, часто з опуклими боками, іноді з ручкою для перенесення. Висота світильників коливається від 11 до 18—20, звичайний діаметр дна 9—11 см, але є й значно менші. Один із світильників закритого типу, знайдений на Подолі, мав денце діаметром 6,6, а ніжку біля основи блюдця — 3,4 см (рис. 1, 8). Ще один світильник — з Верхнього Києва — мав вузький трубкоподібний тулуб з верхнім діаметром 4 см, він трохи розширювався до низу (рис. 2, 4). Фрагмент аналогічного за формою світильника знайдено 1938 р. під час розкопок Михайлівського монастиря¹³.

Тулуб світильників закритого типу, як правило, орнаментований. Найхарактерніший орнамент — лінія, що йде спірально по поверхні і вкриває її повністю або частково. Зрідка вона комбінується із хвилею, зигзагом, вдавленнями. Ще рідше зустрічається хвилястий орнамент, а також екземпляри з рифленою поверхнею. Окремі світильники мали клейма на денцях.

Різноманітність форм закритих світильників простежується протягом всього їхнього побутування, тому поки що не вдається простежити їхньої еволюції, яка помітна, наприклад, у формах керамічного посуду.

На відміну від закритих, звичайні одноярусні люстри робились у більшості за єдиним стандартом: висота ніжки — 6—7, діаметр ніжки — 6—7, діаметр блюдця — 11—12 см. Різновидом цього типу є світильники на порівняно невисоких ніжках — до 5 см заввишки (рис. 1, 12), а також мисочки на високому піддоні. Останні трапляються у шарах XII—XIII ст. (рис. 1, 13, 14). Обидва різновиди репрезентовані невеликою кількістю екземплярів.

Як світильники закритого типу, одноярусні також мають орнаментовану ніжку (крім світильників на невисоких ніжках і на піддонах). Найпоширеніший декор — прокреслена лінія, яка спірально огинає ніжку або її час-

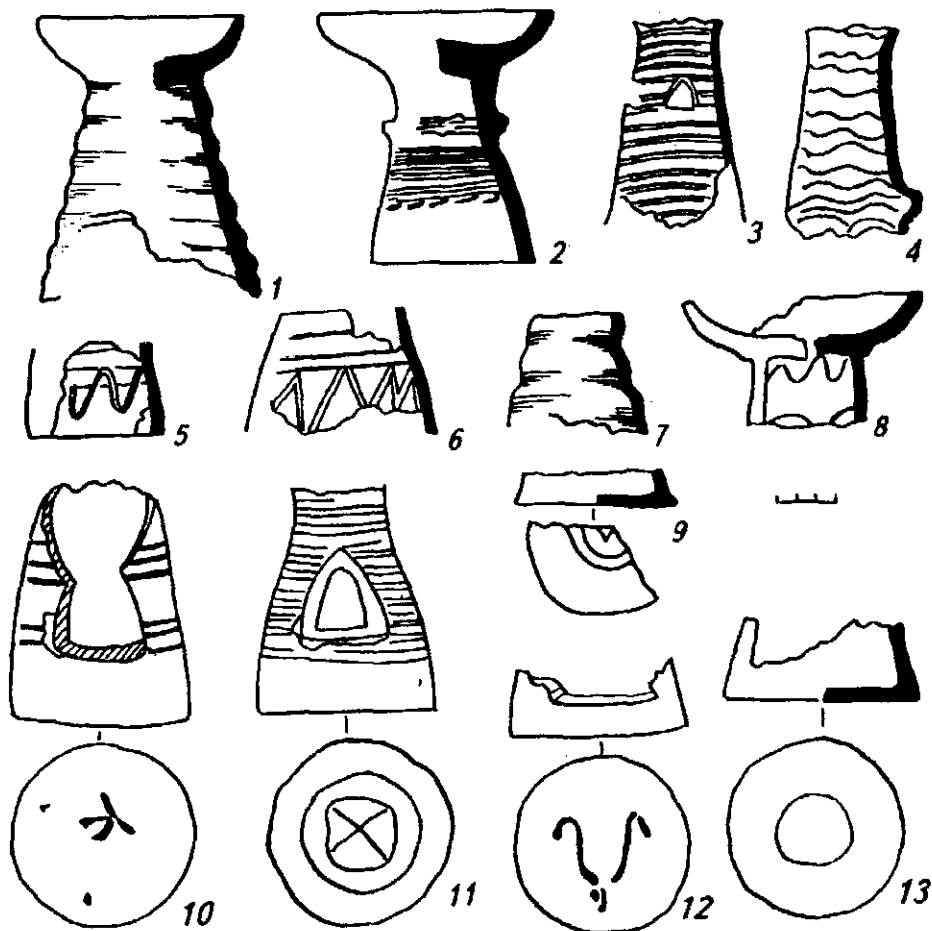

Рис. 2. Приклади декору на ніжках світильників та клейма на їхніх денцях.

тину. Світильники цього типу, орнаментовані хвилею, знайдені поки що тільки на Подолі. Неорнаментовані одноярусні світильники на високих ніжках випадкові.

Всупереч поширеній точці зору, що основним типом київських світильників є двоярусні, які навіть дістали назву «світильники київського типу», останні серед знахідок XI — початку XII ст. не переважають. Їхня частка зростає протягом XII ст. і тільки у другій половині XII — першій половині XIII ст. вони становлять понад третину всіх київських світильників.

Більшість двоярусних світильників, особливо ранніх, мають стандартні розміри: ніжку заввишки 8—10 і загальну висоту 9—12, верхнє блюдце діаметром 12—14 см і нижнє на 1 см більше. Нижнє блюдце переважної більшості світильників розташоване на 2—2,5 см нижче верхнього, проте є невелика група двоярусних світильників, де ця відстань значно більша — від 4 до 7 см. Такі світильники, що піддаються датуванню, належать до кінця XII — XIII ст. Серед них можна виділити ті, що на відміну від переважної більшості, яка має тонкі порожнисті стінки, товстостінні, грубо оброблені. Вони пізніші, один з таких світильників знайдено в комплексі кінця XIII ст.

Крім основного типу двоярусних світильників є ще кілька різновидів.

Нечисленну групу становлять ті, що мають отвори під нижнім блюдцем. Один з таких світильників, опублікований І. Хойновським, судячи за зображенням, мав не менше п'яти отворів, але іноді такий отвір буває всього один. Призначення їх пояснити важко. Вони не можуть пов'язуватись з технологією виготовлення світильників, бо їх має незначна кількість екземплярів.

Ймовірноше, ця група світильників прикріплювалась через отвори до якоїсь основи, можливо, до стіни, і таким чином ми маємо тут нову модифікацію двоярусних люстронів.

Ще один варіант двоярусного люстрона нещодавно знайдено на Подолі. До його верхнього блюдця було прикріплене вушко для підвішування (рис. 1, 18).

Двоярусні світильники різних модифікацій відомі в поодиноких екземплярах. Протягом побутування цього типу переважають стандартні форми. Проте поява інших варіантів свідчить про прагнення знайти зручніші у побуті форми світильників.

Двоярусні люстри, як правило, неорнаментовані. Для нечисленних орнаментованих екземплярів характерним є простіший декор — прокреслена лінія. Це добре узгоджується з їхнім відносно пізнім поширенням, коли взагалі керамічні вироби мають бідніший порівняно з попереднім часом орнамент.

Усі типи давньоруських світильників вироблялись з білої, і значно рідше червоної глини. Іноді вони вкривалися зеленою або жовтою поливою. Полів'яні світильники відомі також з інших міст — Переяслава, Білгорода, Турова, але у невеликій кількості. Ймовірно, вони були дорожчими і вживались порівняно невеликою часткою заможних мешканців.

Світильники, як правило, вироблялись на гончарному крузі. Ніжка формувалась окремо від блюдця, потім вони сполучались. Часто верхнє блюдце має потовщення на денці — його робили для міцнішого сполучення з ніжкою. Нижні блюдця двоярусних світильників також прикріплювались вже до готового тулуба. Технологічні способи виготовлення світильників добре простежуються на фрагментах. Серед уламків багато окремих блюдець зі слідами прикріплення до ніжок, а також окремих ніжок з відламаними блюдцями. Існував також інший спосіб виготовлення світильників — коли верхнє блюдце формувалось безпосередньо на ніжці. Він характерний для товстостінних двоярусних світильників (рис. 1, 16), тому можна припустити його пізню появу, коли інтенсивний розвиток ринку вимагав спрощення технології виготовлення масових речей, що йшли на продаж.

Перелічені типи світильників ми віднесли до групи олійних. На думку Г. Г. Мезенцевої такими є тільки екземпляри з поглибленими блюдцями, інші — це свічки¹⁴. Дослідниця вважає пласкі блюдця непридатними для олії. Проте в інших працях означені типи освітлювальних приладів інтерпретуються як світильники¹⁵ і, на нашу думку, остання точка зору більш справедлива. Як заглиблені, так і пласкі блюдця мають характерні сліди нагару на вінцях, що дозволяє інтерпретувати їх як світильники.

З побутуванням свічок можна деяким чином пов'язувати світильники закритого типу, але навіть у резервуарі такого світильника поряд зі свічкою можна було застосовувати олію та гнот. Іноді на краї віконця є сліди нагару. Деякі світильники цього типу мають невеликі віконця (найменше відоме віконце — округле, діаметром 2,5 см), куди неможливо поставити свічку. Наявність верхнього блюдця у значної частини «ліхтарів» передбачає їх використання як звичайних олійних світильників типу одноярусних. Отже, поширення світильників закритого типу не може бути доказом повсякденного використання свічок у побуті мешканців міста.

Свічки у побуті населення Київської Русі не набули значного поширення, що пов'язано з характером освітлення давньоруського житла. На думку М. М. Вороніна, свічками користувались лише заможні верстви населення¹⁶, що, ймовірно, відповідає дійсності. Свічки виготовлялись переважно для потреб церкви. Єдине місце у літописі, де згадується застосування свічок у світському побуті — це оповідання про вбивство Андрія Боголюбського під 1175 р., що дає можливість пов'язати цей тип освітлення житла з князівським побутом. Знахідки свічників XI—XIII ст. пов'язані переважно з церковними комплексами: Михайлівським монастирем, Софійським собором, Десятинною церквою. Цьому типу керамічного матеріалу присвячена окрема стаття Н. П. Петасюк, тому ми на ньому не затримуємось. Відзначимо тільки, що такий тип свічника, як блюдечко на високій ніжці з гніздом для свічки, опублікований Г. Г. Мезенцевою¹⁷ за київськими матеріалами, належить до часів не раніше XVII—XVIII ст.

Поширення олійних світильників у давньоруських містах свідчить про порівняно невеликі ціни на олію. Дешевою могла бути лише олія місцевого виготовлення — лляна, яку згадує список Житія Феодосія Печерського XII—XIII ст.¹⁸, або конопляна, відома за етнографічними даними. Печерський Патерик свідчить, що для лампад за кращу вважали оливкову олію¹⁹, але вона імпортувалась з Візантії і навряд чи її використовували у великій кількості, тим більш для повсякденного освітлення житла.

Давньоруські керамічні світильники — предмет виключно міського побуту. У Києві в багатьох комплексах вони становлять 1—3% від керамічних виробів. Така кількість дозволяє припустити, що ними користувались у кожному житлі. Багато світильників знайдено також у Білгороді, Вишгороді, меншою мірою вони пов'язані з невеликими містами (Іван Гора, Воїнь). На багатьох невеликих поселеннях світильників зовсім немає. Особливо це стосується поселень сільського типу. Це дає підстави вбачати в цій категорії знахідок продукцію ремісників саме великих міст. З їхніх майстерень світильники як предмет торгівлі потрапляли до інших поселень.

Щодо походження олійних світильників, більшість дослідників вважає одното двоюрисні люстри за візантійський вплив. Подібні типи побутовували на території Північного Причорномор'я з доби античності. На користь думки про запозичення світильників даних типів свідчить те, що вони виникають у давньоруських містах уже в сформованому вигляді і не мають прототипів серед раннішої кераміки. Часи їхнього поширення характеризуються тісними і різноманітними контактами з Візантією. Основним ареалом вживання цих типів світильників є Київська земля, в інших районах Давньої Русі відомі лише поодинокі екземпляри. Саме Середня Наддніпрянина через своє географічне розташування мала найтісніші зв'язки з різними провінціями Візантійської імперії, а ще з античності — з Північним Причорномор'ям. Найраніші екземпляри світильників-люстронів походять з Києва, що був не лише важливим центром міжнародної торгівлі, але й місцем, де осідало багато вихідців з країн впливу візантійської культури.

Проте слід відзначити, що київські та інші давньоруські люстри не мають точних аналогій у Причорномор'ї або в інших регіонах візантійської периферії. У них своєрідна форма і декорування, як у місцевої кераміки. Імпортованих світильників, які могли б бути зразком для давньоруських майстрів, на території Русі поки що не виявлено, і навіть найраніші форми не копіюють іноземних. Ймовірно, причорноморські зразки лише дали поштовх для розвитку місцевого виробництва таких речей.

Можливий також і опосередкований вплив візантійської культури. Не можна не відзначити, що близькі до давньоруських форми мають деякі типи світильників з Саркела — Білої Вежі. Це одноюрисні люстри і світильники закритого типу, віднесені С. О. Плетнєвою до салтово-маяцької кераміки²⁰. Вони також ранніші за давньоруські й, безсумнівно, також мають візантійське походження, але їхні форми наближаються до тих, що ми маємо у Києві та інших давньоруських містах, тому саркельські керамічні світильники також не можна виключати з можливих прототипів для аналогічних давньоруських виробів.

Щодо світильників-мисочок можна відзначити, що вони відомі у різних варіантах по всій території Русі від Києва до Новгороду, причому їхні локальні варіанти розрізняються. Кожен з них формувався на місцевому ґрунті. Можна припустити, що конкретна форма київських світильників з отворами по тулубу мала прототипи у волинцевських старожитностях, де відомі аналогічні мисочки з отворами²¹.

Подальший розвиток олійних світильників у середньовічних містах Київської землі і в самому Києві простежити важко. Є підстави твердити, що світильники XIII—XIV ст. не відрізнялись від попередніх. Труднощі їх виділення полягають у тому, що за тістом післямонгольська київська кераміка практично не відрізняється від кераміки XII—XIII ст., але якщо горщики мають характерну форму вінець, нових форм саме світильників не засвідчено. Фрагменти мисочок і люстронів, які іноді знаходять разом з післямонгольською керамікою, могли бути синхронними їй, але й могли лежати у пере-

відкладеному стані, як інша давньоруська кераміка, що трапляється у таких комплексах, тому їх важко датувати.

На користь побутування олійних світильників у XIII—XV ст. свідчить традиція їх виготовлення у XVII—XVIII ст. В «Опису Львівського замку 1495 р.» з'являється термін «каганець», що пізніше визначав саме такі світильники²².

Попередній розгляд пізньосередньовічних світильників дає підстави говорити про те, що спостерігається відсутність тієї різноманітності типів, що була характерною для часів Київської Русі. Каганці XVII—XVIII ст. мають грубі масивні ніжки, які вироблялись одночасно з блюдцями. Така ніжка є характерною ознакою пізньосередньовічного світильника. Нижнє блюдце двоюрусних світильників значно зменшується порівняно з верхнім, воно присутнє лише за традицією. Як і погрублення ніжки, тенденція до зменшення нижнього блюдця спостерігається вже у давньоруські часи: таке блюдце, наприклад, має світильник з Подолу (розкопки по вул. Оболонській, 12, 1993 р.), який походить з шару першої половини XIII ст.

Отже, можна погодитись з тим, що традиція виготовлення керамічних освітлювальних приладів в Україні існує принаймні з часів Київської Русі і саме форми давньоруських люстронів лягли в основу форм пізніших каганців. У сільських районах подібні керамічні світильники зберігалися аж до початку XX ст.²³. Дешевизна й доступність гончарних виробів зумовила їхню популярність протягом тривалого часу.

Примітки

¹ Хойновский И. А. Раскопки великокняжеского двора древнего Киева, проведенные весной 1882 г.— К., 1893.— С. 57.

² Эртель А. Д. Отчет о наблюдениях за земляными работами в районе старокиевского участка в 1912 году и о найденных при этом предметах.— К., 1913.— С. 3.

³ Воронин Н. Н. Жилище // История культуры Древней Руси.— М., 1948.— Т. 1.— С. 232; Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М., 1948.— С. 355.

⁴ Каргер М. К. Древний Киев.— М.—Л., 1958.— Т. 1.— С. 449—451.

⁵ Выезжев Р. И. Новые типы древнерусских светильников // КСИА АН УССР.— 1961.— Вып. 11.— С. 89, 90; Нетасюк Н. П. Свічники з Софійського собору в Києві // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.— С. 175—178; Мезенцева Г. Г. Давньоруські керамічні світильники та свічники // Археологія.— 1973.— Вип. 10.— С. 72—77.

⁶ Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 292, 293.

⁷ Ивакин Г. Ю., Степаненко Л. Я. Раскопки в северо-западной части Подола в 1980—1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.— К., 1985.— Рис. 6.

⁸ Кишевич С. Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII веков — К., 1982.— Рис. 57; Орлов Р. С. Отчет о работе Белоцерковской экспедиции 1978 г. в г. Белая Церковь // ИА НАН України.— Ф. е. 1978/155.— Рис. 14, 15; Чабай В. П., Евтушенко А. И., Степанчук В. Н. Отчет о раскопках Дорогожицкого отряда Вышгородской экспедиции НИК «Археолог» в урочище «Гончары» в Вышгороде в 1990 г. // ИА НАН України.— Ф. е. 1990/67.— Рис. 18, 227, 292.

⁹ Выезжев Р. А. Указ. соч.— Рис. 1, 3, 4.

¹⁰ Боровский Я. Е., Сагайдак М. А. Археологические исследования Верхнего Киева 1978—1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.— К., 1985.— С. 41.— Рис. 5.

¹¹ Археологічний музей Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника, інв. № А-105 (світильник з Комарівки); Толочко П. П., Блажевич Н. В. Раскопки городища Иван в 1983 г. // ИА НАН України.— Ф. е. 1983/16.— С. 7.

¹² Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 355; Каргер М. К. Указ. соч.— С. 451.

¹³ Національний музей історії України, інв. № В15/1909.

¹⁴ Мезенцева Г. Г. Вказ. праця.— Рис. 2, 2—4.

¹⁵ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 355; Воронин Н. Н. Указ. соч.— С. 232; Новое в археологии Киева...— С. 292.

- ¹⁶ *Воронин Н. Н.* Указ. соч.
- ¹⁷ *Мезенцева Г. Г.* Вказ. праця.— С. 75.
- ¹⁸ *Успенский сборник XII—XIII вв.*— М., 1971.— С. 113.
- ¹⁹ *Киево-Печерский Патерик.*— К., 1931.— С. 60.
- ²⁰ *Плетнева С. А.* Керамика Саркела—Белой Вежи // МИА.— 1959.— № 75.— Рис. 11.— С. 224, 225.
- ²¹ *Баран В. Д.* и др. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— Рис. 59, 18.
- ²² *Грушевський М.* Опис Львівського замку 1495 р. // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка.— Львів, 1896.— С. 4.
- ²³ *Шульгина Л.* Прилади для освітлення в с. Бубнівці на Поділлі // Матеріали до етнології.— К., 1929.— Вип. 2.— Табл. II, 15.

М. С. Сергеева

КЕРАМИЧЕСКИЕ СВЕТИЛЬНИКИ КИЕВА

В статье выделяются следующие типы светильников: светильники-мисочки нескольких видов, открытые одно- и двухъярусные и светильники закрытого типа. Светильники-мисочки — самые ранние из них, приблизительно в XI в. появляются одноярусные и закрытого типа и только к началу XII в. — двухъярусные. Последние получают широкое распространение только к середине — второй половине XII в. Светильники-мисочки формируются на основе местной керамики, прототипом одно- и двухъярусных светильников могли быть византийские (причерноморские) люстры, однако непосредственное развитие форм идет уже на древнерусской почве.

Древнерусские светильники легли в основу позднесредневековых форм керамических осветительных приборов.

M. S. Sergeeva

GERAMIC LAMPS IN KIEV

The following types of lamps are described in the paper: lamps as bowls of several types, open one- and two-stage lamps and closed lamps. Lamps-bowls are the earliest, one-stage and closed lamps appeared somewhere in the 11th cent., and two-stage lamps appeared by the beginning of the 12th cent. The two-stage lamps have found wide distribution only in the mid-second half of the 12th cent. Lamps-bowls were made on the basis of native pottery, while a prototype of one- and two-stage lamps might be taken in Byzantine (Byzantine or Black-Sea chandeliers), though their further development proceeded the old-Russian way. The old-Russian lamps described have underlain late-medieval forms of ceramic lamps.

Одержано 25.09.92.